

С. О. Моїсеєнкова

Львівський державний університет внутрішніх справ,
аспірант кафедри теорії та історії держави і права

АНТРОПОЛОГІЧНО-ПРАВОВІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПРАВОУТВОРЕННЯ

© Моїсеєнкова С. О., 2015

Досліджено основні антропологічно-правові детермінанти процесу правоутворення. Проаналізовано та зведено в цілісність погляди мислителів та науковців щодо даної проблематики. Визначено місце правосвідомості, правових цінностей, правового менталітету, правових ідей та соціокультурних умов в процесі формування права.

Ключові слова: правоутворення, правогенез, філософія права, антропологія права.

С. А. Моїсеєнкова

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИ-ПРАВОВЫЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ПРАВООБРАЗОВАНИЯ

Исследованы основные антропологически-правовые детерминанты процесса правообразования. Проанализированы и сведены в целостность взгляды мыслителей и ученых по этой проблематике. Определено место правосознания, правовых ценностей, правового менталитета, правовых идей и социокультурных условий в процессе формирования права.

Ключевые слова: правообразование, правогенез, философия права, антропология права.

S. O. Moiseenkova

LEGAL AND ANTHROPOLOGICAL DETERMINANTS OF THE GENESIS OF LAW

The article analyzes the main legal and anthropological determinants of the genesis of law. The views of thinkers and scholars on this subject are analyzed and summarized. The place of justice, legal values, legal mentality, legal ideas and cultural conditions for the formation of law are defined.

Key words: law-making, law genesis, philosophy of law, legal anthropology.

Вступ. Правоутворення є складним феноменом, на який тією чи іншою мірою впливають різноманітні чинники. Антропологічні основи права є одними із детермінант процесу правоутворення. Тому відмінні ознаки природи людини повинні бути враховані при дослідженні правових явищ, зокрема правоутворення. У системі основ права їх вважають зовнішніми (на відміну від внутрішньо-правових) та природними (на відміну від соціальних, створених самою людиною) детермінантами, пов'язаними з укоріненістю права у природі або бутті людини [23, с. 42].

Тож в умовах реформування правової системи України та зближення її з європейськими стандартами актуальним є урахування суб'єктом правотвірної та правозастосовної діяльності не тільки вимог юридичної техніки та догм права, а й існуючих потреб, інтересів індивідів та соціуму, особливостей правової психології. Крім того, цей напрямок досліджень відкриває нові можливості у прогнозуванні розвитку різних соціальних феноменів, зокрема правосвідомості.

Аналіз останніх досліджень. Розкриття антропологічного змісту права можна зустріти в працях таких науковців, як А. Бачинін, В. Бігун, М. Братасюк, А. Заєць, М. Козюбра, В. Копейчиков, С. Максимов, М. Оніщенко, П. Рабінович, С. Сливка, І. Усенко, В. Шаповал та ін. Дослідженням питань правоутворення займалися Н. Абдулаєва, С. Алексєєв, А. Богамцера, Ю. Бошицький, Н. Вопленко, О. Калінін, В. Карташева, Д. Керімов, І. Лихолат, М. Марченко, О. Мурашин, А. Мусатян, А. Нашиц, Н. Оношко, А. Піголкін, А. Посашкова, О. Соколова, В. Степанян, В. Трофімов та ін. Однак, незважаючи на вагомі теоретичні напрацювання як з проблематики антропології права, так і з дослідження різних аспектів правоутворення, варто зазначити, що в науці питання антропологічних засад правоутворення залишається недослідженим, а зустрічаються лише окремі висновки щодо даної наукової проблеми.

Мета. Мета статті – дослідити антропологічно-правові засади процесу правоутворення.

Виклад основних положень. Як слушно зауважив М. Шеллер, усі соціальні інститути (мова, релігія, наука, держава), зокрема і право створені зусиллями людини, її розумом та волею для власних потреб. Не існує жодного соціального інституту, який би існував сам для себе [34, с. 57]. Людина є рушійною силою змін у суспільстві, вона постійно прагне розширити межі впливу на закони природи, що веде до цивілізаційного розвитку, розвитку антропосфери.

На відміну від тварин, поведінка яких керується суто природними інстинктами, є біологічно визначеною та переважно не залежить від навколишньої дійсності, людина сама буде свої зв'язки з оточуючим світом, на власний розсуд створює свої умови існування. Організація людини є дуже складною: вона наділена можливостями до мислення, аналізу, до створення нового. Людина сама є будівничим свого життя. Тому вона прагне до визначеності насамперед завдяки гарантіям, що полягають у ставленні до неї інших суб'єктів (підтвердженням цьому є прагнення людей до об'єднання у спільноти, створення сім'ї, роду, племені, громади чи народу задля гарантій безпечності та визначеності свого існування, надійності партнерів в межах такої соціальної спільноти, і, в той же час, недовіра, а, можливо, і страх до чужинців). З іншого боку, в силу своєї біологічної нестабільності людина не може покладатися лише на природні закони існування, і тому визнає необхідність створити для себе умови стабільності, самостійно виробити певні правила [8, с. 128].

Л. В. Петрова зокрема обґрунтувала концепцію, згідно з якою особа є першоджерелом права. Право народжується у людині; через свої відчуття людина усвідомлює право, його цінність. На думку автора, свобода забезпечує автономію особистості, а можливість реалізації такої автономії залежить від соціально-політичних умов [26, с. 35, 36].

Після свого народження людина продовжує розвиватись як органічно, так і взаємодіючи з навколишнім середовищем. Про цю специфічну рису людського організму вказується у роботах соціологів П. Бергера та Т. Лукмана [4, с. 86–89]. Така взаємодія має різні форми і є рушійною силою багатьох процесів. В. Бачинін вводить термін «трансгресивність» як спосіб людини переступати за межі дозволеного і звичного. Ця здатність втілюється в життя як творчість, готовність вийти за межі зрозумілого і відомого, розширити знання, здійснити відкриття нового і при цьому це те, в чому людина відчуває необхідність. Проходячи цей шлях, створюються продукти людського розуму, серед яких і різні форми творчості, зокрема нові наукові відкриття, нові пояснення світопорядку, а також правотворчість [3, с. 27–39].

Правоутворення можна охарактеризувати як об'єктивний процес, обумовлений трангресивною поведінкою людини, за допомогою якого виражаються інтереси соціуму. Такі завдання не можуть бути забезпечені в необхідному обсязі релігією та мораллю, а тому і виникло право як особливий суспільний регулятор [8, с. 161].

У цьому контексті ми розглядатимемо різні антропологічні основи права у їхній новій якості, а саме оцінимо їх значення у процесі правоутворення. Зокрема слід згадати правосвідомість, правові цінності, правовий менталітет, правові ідеї, правову волю, а також зв'язок права з соціокультурними умовами.

Так, на думку А. Зайця, правова регуляція опосередкована такими умовами: біологічною сутністю людини та її усвідомленим буттям, а також умовами соціального співіснування. Саме вони і викликають потребу та можливість соціальної регуляції суспільних відносин [12, с. 47–58].

Правотвірні фактори впливають на процес утворення правових норм не безпосередньо, а через людську свідомість. Впливаючи на психіку людей, вони призводять до виникнення правових уявлень, ідей, почуттів, тобто сприяють формуванню правосвідомості [28, с. 16]. Суб'єктивна свідомість є своєрідним фокусом, в якому зосереджується дія усіх факторів правоутворення [18, с. 284].

Саме тому процес виникнення і формування права безпосередньо пов'язаний із свідомою діяльністю суб'єктів соціальних відносин. Однією із форм суспільної свідомості є правосвідомість, яка, безумовно, знаходить своє відображення у нормі права. Власне правосвідомість вважають ідейним джерелом права [19, с. 13].

Правосвідомість відіграє ключову роль у генезисі, функціонуванні і розвитку права як системи правових відносин і правової діяльності. Важливим є висновок про те, що у правосвідомості відображаються не тільки існуючі правовідносини, але і ті суспільні відносини, які потребують правової регуляції [10, с. 75].

Під правосвідомістю розуміють багатоаспектне явище, яке складається з таких компонентів: раціональний (погляди, ідеї, уявлення про право); психологічний (емоції, спричинені правом і виражають певне ставлення до чинного або бажаного права); поведінковий (настанова на певну поведінку в правовій сфері) [16, с. 92].

Традиційно існує розуміння, що правосвідомість є певним відображенням правової дійсності. Але визнається також вплив правосвідомості на процес створення правових норм. Так, В. Бурмистров зазначає, що правосвідомість як форма суспільної свідомості має випереджати законодавчу діяльність держави. На його думку, правосвідомість має потенціал творчого впливу на удосконалення правових норм. З іншого боку, можливе існування у масовій правосвідомості застарілих стереотипів мислення, недовіра та страх, які стримують прогресивні тенденції розвитку права [7, с. 15].

Крім того, Ю. Калиновський, аналізуючи структуру правосвідомості, робить висновок, що сам процес створення та реалізації законодавчого акта є квінтесенцією інституційного та неінституційного (буденного) рівнів суспільної правосвідомості [16, с. 98].

В. Сапун відносить рівні та структурні елементи правосвідомості (масової, професійної, наукової) до загальносоціальних елементів правоутворення. При цьому В. Сапун зазначає, що правосвідомість є в основі формування права та присутня тією чи іншою мірою на всіх його етапах і стадіях, а ступінь залучення правосвідомості на різних етапах правоутворення змінюється. Автор також зазначає, що на етапі правоутворення масова правосвідомість усвідомлює передумови правового регулювання тих чи інших суспільних відносин, зацікавленість соціальної групи у вигляді намагання розробити і прийняти відповідний закон [29, с. 384–386].

Слід також додати, що в концепції природного права кожній людині притаманне «переживання природного права», або природна правосвідомість. І. Ільїн описував природну правосвідомість, яка живе в душі ще до появи позитивного права, коли ще немає ні писаного закону, ні звичаю, і жоден авторитет не висловився про правильність поведінки. А правотворчості, на його думку, генетично передує наївне і напівсвідоме переконання в тому, що не кожне зовнішнє діяння людей є допустимим, що деякі вчинки є неприйнятними, а також є відчуття справедливості, такі переконання ще не знають ні права, ні моралі і є основою закону і звичаю [14, с. 155, 156].

Сам процес правоутворення поділяють на такі етапи: виникнення соціальної, економічної, політичної потреби правового регулювання певного виду соціальних відносин, усвідомлення такої потреби у правосвідомості людей, і – правозакріплення, тобто визнання державою певних суспільних відносин і прийняття нормативно-правового акту, яким встановлюють юридичні норми. Отже, перший етап має об'єктивний характер, другий – суб'єктивний і вольовий [13, с. 203].

У правотворчості як складовій процесу правоутворення розрізняють також професійну та наукову правосвідомість суб'єкта нормотвірної діяльності. Крім того, умовно виділяють декілька рівнів правоутворення, де перший рівень – це розвиток права у вигляді правосвідомості, який відбувається під впливом різноманітних правотвірних чинників, другий рівень відображає виникнення права у формі конкретних правовідносин, на третьому рівні здійснюється формалізація норми права (правотворчість) [32, с. 294].

В. Копейчиков також виділяє гносеологічний рівень правоутворення, на якому процес виникнення і розвиток права відбувається у формі правосвідомості [11, с. 118].

Розглядаючи правоутворення як взаємодію об'єктивних і суб'єктивних факторів суспільного розвитку В. Степанян зазначає, що саме в процесі такої взаємодії формується правосвідомість та воля народу, які, своєю чергою, проявляються через індивідуальну та колективну правосвідомість і волю правотворчих суб'єктів (правотворча воля). У подальшому ця воля об'єктивується у законодавчому акті [30, с. 28].

М. Лубська також характеризує правову свідомість як духовно-культурний детермінант права. Правосвідомість, на її думку, є сукупністю уявлень людей про правову дійсність та є ідейно-ціннісною основою права [21, с. 11].

Існує думка, згідно з якою право і правосвідомість не створюють один одного, а формуються в об'єктивних умовах і взаємодіють. При цьому право впливає на правосвідомість (складає уявлення членів суспільства про належний правопорядок) і, навпаки, правосвідомість впливає на право, визначає практику правозастосування, обумовлює нормотворчу діяльність держави, характер правореалізації тощо [31, с. 272].

Тобто, можна зробити висновок, що у процесі правоутворення на різних його етапах є більше або менше виражені відповідні види правосвідомості (індивідуальна, групова, суспільна), а сама правосвідомість є важливою складовою процесу формування права.

Продуктом свідомості є цінності. Ціннісний аспект полягає в утвердженні правом певних ідей, цінностей, визнаних суспільством (таких, як гуманізм, справедливість, соціальна свобода, демократія тощо), а самі цінності відіграють роль соціокультурного орієнтиру.

Завдяки цінностям формуються цілі та мотиви різного рівня, визначається механізм та засоби їх забезпечення, одним з яких є право. Т. Парсонс зазначає, що цінності – це найвищі принципи, які виробляє соціальна система для забезпечення єдності та цілісності, саморегуляції та консенсусу як в різних підсистемах, так і в системі загалом [25, с. 30].

Крім того, В. Бігун поділяє право на суще (що є) і належне (що повинно бути). Право, на його думку, постає як прояв належного, а процес пізнання розкривається за такою схемою: пізнання світу і його ціннісно-нормативне відображення у праві – пізнання права – і знову пізнання світу. Отже, на його думку, право потенційно є інструментом трансформації сущого в належне [5, с. 27].

Ціннісний аспект правоутворення описує також В. Нерсесянц у своєму визначенні правоутворення. На думку вченого, правоутворення – це “процес фактичного складання та визнання тих чи інших суспільних відносин і взаємозв'язків людей та їх об'єднань в якості “нормальних” і “правильних” з погляду панівних в певному суспільстві матеріальних життєвих відносин і відповідних їм ідей, цінностей” [24, с. 344, 345].

Крім того, О. Калінін, характеризуючи правоутворення, вводить поняття «внутрішнє джерело права» як складову частину процесу правоутворення і характеризує його як здатність суспільства до нормативного відтворення своєї ціннісної системи. У структурі поняття «внутрішнє джерело права» автор виділяє внутрішні та зовнішні фактори правоутворення. До перших відносить ціннісну систему суспільства. До других – політичні, економічні та соціальні фактори правоутворення (відповідно відбувається штучний і природний ціннісний відбір) [15, с. 65, 66].

Слід також зазначити, що процес формування правових норм неможливий без психологічних актів волі людей, які пропонують та затверджують ці норми. Навіть представники позитивізму у праворозумінні вважали право продуктом свідомої діяльності представників панівного класу, які наділені законодавчими повноваженнями [6, с. 18].

Крім правосвідомості, до духовно-культурних детермінант права відносять такі соціально-духовні явища, як правовий менталітет та правові ідеї.

Правовий менталітет розуміють як глибокий пласт суспільної свідомості, який виступає «духовно-психологічним» варіантом права, або, інакше кажучи, правовим духом. Людина, при цьому, створює та відтворює соціально-правову реальність як в ході самоорганізації людства, так і в результаті свідомої інтелектуальної діяльності [21, с. 11, 12].

Крім того, визнається вольовий характер права, який полягає у вираженні в ньому суспільних, групових, індивідуальних інтересів. У праві втілюється воля, змістом якої є відповідний інтерес, а діяльність людини в усіх сферах залежить від волі. Ідеальною вважають модель, коли держава через правотворчість підносить суспільні, групові та індивідуальні інтереси до рівня закону, ураховуючи принципи права [2, с. 203].

Правову волю відносять до раціональних елементів суспільної свідомості. Вона скеровує суб'єктів правотворчості та правозастосування на вироблення потрібних суспільству законів, їх реалізацію, а також гальмує скочування правосвідомості до маргінальних установок та правового нігілізму [16, с. 98]. Розглянемо позицію щодо становлення права відповідно до формування надемоціональної раціональної регуляції поведінки. Так, на рівні індивіда до певної діяльності людину спонукає воля, яка зв'язує розум та дію. По-перше, воля блокує поведінку, продиктовану емоційною регуляцією у випадку раціональної заборони, а також змушує до дії у випадку відсутності емоційної детермінації чи всупереч їй [33, с. 9, 10]. Тобто, регуляцією поведінки індивіда є раціонально-вольова складова, оскільки воля є механізмом самопримуснення людського індивіда.

Однак, враховуючи суб'єктивність всіх людських відчуттів, слід сказати, що такі правові ідеї та правові відчуття є загальними, розмитими, а також не завжди є достатня впевненість щодо їх правильності та універсальності. Тому після правового почуття, як зазначає Н. Пилюгіна, здійснюється рішення (щодо того, що є правом), яке є суто індивідуальним [27, с. 38].

Право існує в системі соціокультурної реальності. Культуру розглядають і як результат, і як регулятор діяльності людей [20, с. 106].

Культура має соціально-успадкований характер. Вона зумовлюється конкретними соціальними та історичними обставинами. Основою культури є ідеї, цінності, які моделюють людську поведінку та містять певні ознаки нормативності. Нормативність – це універсальна властивість; вона координує та забезпечує діяльність індивідів, врешті-решт, інституціоналізує суспільні відносини, в результаті чого з'являються об'єктивні правила поведінки та механізм їх забезпечення [22, с. 8–10].

Проводячи паралелі із розвитком культури, А. Клименко зазначає, що формування власне трудової діяльності, виробництва та обміну як способу кооперації між людьми диференціювало культурні норми на моральні, релігійні, правові, етнічні та інші види. Автор констатує, що норми культури склали основу для всіх інших нормативних систем: норм моралі, релігії, права, звичаї, традицій тощо. Усі вони, будучи нормами культури, лише отримують певні нові якості, які відрізняють їх між собою. Відповідно, їх (зокрема і права) сутнісний зміст визначається ключовими в культурі ідеями та уявленнями. Схематично такий підхід можна зобразити так: сформоване внаслідок ефективної соціальної практики правило поведінки, перш за все, закріплюється як культурна норма і лише потім набуває тієї чи іншої форми: морального обов'язку, релігійної повинності, правової потреби і т. д. [17, с. 32].

Цим можна пояснити багато спільного із визнанням конкретних діянь гріхом та злочином (вбивство, крадіжка, насильство тощо). У багатьох суспільствах відбувається узаконення релігійних норм, наприклад, визнають вихідним днем великі релігійні свята. Прикладом надання релігійним нормам правового змісту є мусульманське право [13, с. 206].

Висновки. Правотвірними чинниками в антропологічному вимірі можна назвати правосвідомість, правові цінності, правовий менталітет, правові ідеї, а також правову інтуїцію, правові емоції, юридичний інсайт та ін. На антропологічний вимір правоутворення також впливає соціокультурне середовище. Згадані властивості разом з формально-логічним мисленням сприяють формуванню у суб'єкта правотворчості розуміння юридичної потреби. Після такого усвідомлення, правова воля активізує процес творення норми права, а правові цінності відіграють роль соціокультурного орієнтиру. У правоутворенні на різних етапах присутні індивідуальна, групова, суспільна правосвідомості, включаються інтуїтивні механізми. Розкриття суті антропологічних основ правогенезу допоможе у формуванні цілісної, системної ієрархії юридичних потреб суспільства, оперативного реагування на нові запити щодо удосконалення правової системи, приведення її у відповідність до існуючих реалій, а також розширить інструменти конструктивного людського впливу на правотвірні процеси.

1. Агафонова Е. А. *Юридическая антропология: концептуальные идеи и принципы: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Елена Алексеевна Агафонова; [Место защиты: Рост. юрид. ин-т МВД РФ]. – Ростов-на-Дону, 2009. – 145 с.* 2. Волинська О. *Проблеми теорії держави і права: навч. посіб. / О. Волинська, Т. Гарасимів. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 415 с.* 3. Вачинин В. А. *Антропосоциологические проблемы права: методология и эмпирия / В. А. Вачинин // Правоведение. – 2001. – № 3. – С. 27–39.*

4. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.
5. Бігун В. С. Антропологія, аксіологія та соціологія права. До питання про праворозуміння / С. Бігун // Часопис Київського університету права. – 2005. – № 4. – С. 23–32.
6. Братусь С. Н. Юридические лица в советском гражданском праве: понятие, виды, государственные юридические лица / С. Н. Братусь // Всесоюзный институт юридических наук Минюста СССР. – М.: Юрид. изд-во Минюста СССР, 1947. – 364 с.
7. Бурмистров В. А. Место и роль правовой культуры в становлении правового государства / В. А. Бурмистров. – Симферополь: Таврида, 1996. – 188 с.
8. Гриценко Г. Д. Право как социокультурное явление (Философско-антропологическая концепция) / Г. Д. Гриценко: дисс. ... д-ра филос. наук: 09.00.13. – Ставрополь, 2003. – 407 с.
9. Дробязко С. Г. Правообразование, правотворчество, правоустановление, их субъекты и принципы / С. Г. Дробязко // Право и демократия: Сб. научных трудов. – М.: 2003. – Вып. 14. – С. 15–34.
10. Ершов Ю. Г. Философия права: учеб. пособие / Ю. Г. Ершов. – Екатеринбург: Уральская академия государственной службы, 2011. – 240 с.
11. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та інші; За ред. В. В. Копейчикова. – К: Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.
12. Заєць А. П. Біосоціальні передумови регуляції у суспільстві та формальні соціальні атрибути права (історико-гносеологічний аспект) / А. П. Заєць // Вісник Академії правових наук України. 1997 р. №1(8). – Х.: Право, 1997. – С.47–58.
13. Змієвська С. Деякі актуальні питання правоутворення / С. Змієвська // Вісник Академії правових наук України. – 01/2006. – №1(44). – С. 201–207.
14. Ильин И. А. О сущности правосознания / И. А. Ильин // Собр. соч.: в 10 т. – М., 1994. – Т. 4. – 576 с.
15. Калинин А. Ю. Правообразование в России: понятийно-категориальный и структурно-функциональный состав (историко-теоретическое исследование): дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Алексей Юрьевич Калинин. – СПб., 2010. – 529 с.
16. Калиновський Ю. Ю. Структура правосвідомості: філософсько-правова рефлексія / Ю. Ю. Калиновський // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. – 2010. – № 5. – С. 92–100.
17. Клименко А. М. Источник права как проявление сущности правовой действительности (философско-культурологический аспект) / А. М. Клименко: дисс. канд. филос. наук: 09.00.13. – Ставрополь, 2006. – 181 с.
18. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – 428 с.
19. Косович В. М. Джерела (форми) права – загальнотеоретична характеристика / В. М. Косович // Проблеми правотворення і захисту прав людини в Україні. Матеріали XI регіональної науково-практичної конференції (13–14 лютого 2009 р.). – Львів, 2003. – С. 13–14.
20. Крёбер А., Кіакхон К. Культура: образ концепций и определений / А. Крёбер, К. Кіакхон. – М.: Наука, 1964. – 380 с.
21. Лубська М. В. Антропологічні і соціокультурні основи правогенезу / М. В. Лубська // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – К: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2010. – Вып. 94–96. – С. 11–15.
22. Лубська М. В. Право в системі культури / М. В. Лубська // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка: Філософія. Політологія. – 2010. – Вып. 98. – С. 8–11.
23. Максимов С. До питання про засади права: спроба систематизації / С. Максимов // Право України. – 2011. – № 8. – С. 38–45.
24. Нерсесянц В. С. Право и закон. Из истории правовых учений / В. С. Нерсесянц. – М.: Наука, 1983. – 366 с.
25. Парсонс Т. Общетеоретические проблемы социологии / Т. Парсонс // Социология сегодня. Проблемы и перспективы. – М.: Прогресс, 1965. – 310 с.
26. Петрова Л. В., Трофименко В. А. Духовна природа права : філософсько-антропологічний підхід / Л. В. Петрова, В. А. Трофименко // Проблеми законності: респ. міжвід. наук. зб. – Х., 1999. – С. 35–43.
27. Пилюгина Н. С. Антропологический метод познания права: теоретико-правовой анализ: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Н. С. Пилюгина. – Краснодар, 2009. – 162 с.
28. Сайфуліна Ю. В. Правоутворення як форма виникнення та буття права / Ю. В. Сайфуліна // Митна справа. – 2011. – № 2 (74). – С. 14–18.
29. Сапун В. А. Механизм правообразования и правотворчества: проблемы соотношения и демократизации / В. А. Сапун // Юридическая техника. – 2014. – № 8. – С. 383–386.
30. Степанян В. В. Теоретические проблемы правообразования в социалистическом обществе / В. В. Степанян. – Ереван: Изд-во АН Арм ССР, 1986. – 183 с.
31. Теорія держави і права: Академічний курс: підручник / за ред. / О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
32. Теорія держави і права: підручник: пер. з рос. / О. Ф. Скакун. – 2-ге вид. – Х.: КОНСУМ, 2005. – 656 с.
33. Шалютин Б. С. Правогенез как фактор становления общества и человека [Текст] / Б. С. Шалютин // Вопросы философии. – 2011. – № 11. – С. 14–26.
34. Шелер М. Избранные произведения / пер. с нем.; сост., науч. ред., предисл. А. В. Денежкина; послесл. Л. А. Чухиной. – М.: Гнозис, 1994. – 490 с.